

Türk ve Rus Modernleşmesi: Batı'dan Farklılaşan Süreçler ve Sonuçlar

Turkish and Russian Modernization: Divergent Processes and Outcomes from the West

Büşra ÇELİKÖZ*

Başvuru Tarihi: 20.10.2024

Kabul Tarihi: 12.11.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Özet

Modernleşme süreci, Batılı olmayan toplumların, Batı'nın ekonomik, siyasi ve sosyal yapılarına ulaşma arzusu doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak bu süreç, Batılı ülkelerdeki deneyimlerle aynı sonuçları vermemiş, hatta bu toplumlar için yeni zorluklar yaratmıştır. Batılı olmayan ülkelerin, Batı ile aynı tarihsel koşullara ve kültürel yapılara sahip olmamaları, bu farklılaşmanın temel nedenlerinden biridir. Batıda modernleşme, tabandan gelen talepler ve değişim hareketleriyle ivme kazanırken, Batılı olmayan ülkelerde modernleşme girişimleri genellikle devlet elitlerinin yönlendirmesiyle ve toplumun özgün dinamikleri göz ardı edilerek gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, özellikle Türk ve Rus modernleşmelerinde belirgin bir şekilde gözlemlenmiştir. Her iki ülkede de devlet, Batı'nın gelişmiş sistemlerini taklit ederek modernleşme sürecini yukarıdan aşağıya doğru genişletmeye çalışmış, bu durum devlet ve toplum arasında derin gerilimlere yol açmıştır. Bu gerilimler, Batı'da modernleşmenin yarattığı olumlu sonuçların Türkiye ve Rusya'da ortaya çıkmasını engellemiş ve bu ülkelerin Batı'nın dışında kalmasına neden olmuştur. Bu makale, Türk ve Rus modernleşmesinin Batı'dan neden farklılaştığını ve bu süreçlerin toplumlarında yeni toplumsal sınıfların doğup doğmadığını analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kavramlar: Modernleşme, Batı dışı modernleşme, Türk – Rus modernleşmesi

---

* Öğr. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, busracelikoz@kmu.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-2720-5260.

Abstract

The modernization process in non-Western societies was shaped by the desire to emulate the economic, political, and social structures of the West. However, this process did not yield the same results as it did in Western countries, and even created new challenges for these societies. The primary reason for this divergence lies in the fact that non-Western countries did not share the same historical trajectory or cultural structures as the West. While modernization in the West gained momentum through grassroots demands and movements for change, in non-Western societies, modernization efforts were typically led by state elites, often disregarding the internal dynamics of their own societies. This is particularly evident in the modernization experiences of Turkey and Russia. In both countries, the state sought to implement modernization by imitating the developed systems of the West, attempting to spread the process from the top down. This approach, however, led to significant tensions between the state and society, hindering the emergence of the positive outcomes seen in the West. As a result, Turkey and Russia found themselves diverging from the Western path of development. This article aims to analyze why Turkish and Russian modernization followed a different trajectory from the West and whether these processes gave rise to new social classes within their societies.

Keywords: Modernization, Non-Western Modernization, Turkish-Russian Modernization

Giriş

Modernleşme kavramının tanımında tam bir uzlaşma olmasa da genel olarak bir dönüşüm sürecini ifade eder. Tanımı üzerinde mutabakat sağlanamaması nedeniyle, sosyal bilimlerin farklı disiplinleri modernleşmeyi kendi teorik çerçevelerine göre yorumlayarak açıklamaya çalışmışlardır. Ayrıca, Batı merkezli bir perspektifle ele alındığı için, çoğunlukla Batı'nın değer yargılarını, inançlarını ve tarihi deneyimlerini yansıtan bir kavram olarak kullanılmıştır. Bu bakış açısı, Batı dışındaki toplumların Batı modernleşmesini benimseyerek daha özgür, gelişmiş ve ileri bir yapıya kavuşacakları fikriyle ilişkilidir. Ancak günümüzde bu yaklaşımın yetersiz kaldığı ve gözden geçirilmesi gerektiği tartışılmaktadır. Batı dışı toplumlar ne sanayi devrimini ne de aydınlanma çağının düşünsel ve bilimsel devrimlerini yaşamamışlardır. Dolayısıyla, bu toplumlar modern bir toplum olmadan modernliği tartışmaya başlamışlardır. Bu sebeple, günümüzde Batı dışındaki modernleşme biçimlerini ve anlayışlarını gündeme getiren yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Çoğul modernlik teorisi, alternatif modernlik ve Batı dışı modernlik gibi kavramlar, modernleşmeyi yeniden düşünmeyi zorunlu kılmıştır.

Batı, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile Batı olmuş ve bu noktadan sonra Batılı olmayan toplumların tek uğraşı haline gelerek dünyada benzeri olmayan bir konuma yerleşmiştir. Ortaylı, Batı uygarlığı ile ilgili olarak değişmeden kalan toplum elbette yoktur fakat her toplum değişimin bilincine Batı kadar erken varabilmiş değildir diyerek Batılılık kavramını bu değişimi fark eden ve ona müdahale etmeye kalkan bir bilinç olarak nitelendirmiştir. (Ortaylı, 2010, s.20-21). Batılılaşma kavramı sonraki süreçte modernleşme kavramına dönüşmüştür. Bunun nedeni ise Batı kavramının tehdit arz eden, tedirgin edici çağrışımlar içermesidir. Oysa modernleşme kavramı daha tarafsızlıktan uzak, kulağa nötr gelen bir kavram olarak görülmüş ve kullanılmaya başlanmıştır (Belge, 2007, s.43-44). Batı'da modernleşme, sanayileşme ile birlikte uzunca bir süreç içerisinde gerçekleşirken, Batılı olmayan toplumlarda daha kısa bir sürede iç ve dış etkenlerin itici gücü ile gerçekleşmiştir.

Batılı olmayan iki toplum olarak Osmanlı ve Rusya İmparatorluğu, uzun bir dönem dışı kapalı bir toplumsal hayat sürerek iç dinamikleri ile şekillenmiştir. Her iki imparatorluğun ortak noktası gerek buldukları coğrafya gerekse de sahip oldukları zihniyet ve dinî inanışları nedeniyle Batı nezdinde 'öteki' olarak adlandırılmasıdır. Geleneksel yapıdaki bu iki toplumun benzer modernleşme çabaları, Batı dışı modernleşme sürecinin en önemli örneklerinden olmuştur. Çalışmada Batı'nın iki ötekisi olan bu devletlerin modernleşme süreçleri Batı dışı modernlik bağlamında benzerlik ve farklılıkları bakımından incelenecek ve neden Batı'nın dışında kaldıkları, modernleşme sürecinin bir sınıf ortaya çıkarıp çıkarmadığı ve modernleşme hareketlerinin çıkış noktasının ne olduğu sorularına cevap aranacaktır. Ayrıca çalışmada, Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarının modernleşme süreçleri, karşılaştırmalı tarihsel analiz yöntemi kullanılarak incelenecektir. Çoğul modernlik teorisi çerçevesinde literatür taraması yapılarak Batı dışı modernleşme yaklaşımlarına eleştirel bir perspektif geliştirilecektir. Bu yöntemsel yaklaşım, her iki imparatorlukta da modernleşmenin toplumsal ve sınıfsal etkilerini değerlendirerek Batı merkezli modernleşme kuramlarını yeniden sorgulamayı amaçlamaktadır.

“Modernlik” ve “Modernleşme” Kavramları Üzerine

Modernlik, tarih sahnesine insanlığı akıl dışılıktan kurtarmayı vaat ederek ilerici bir güç olarak 17. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve önce Avrupa'da başlayıp sonra da tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimi olmuştur (Giddens, 2010, s.9). Modernlik, insanlığa aklın yasalarına uygun olarak hareket etmesi sonucunda özgürlük ve mutluluk öngörürken, insana olduğu kadar çevresine de etki eden bir durumdur (Jeanniere, 1992, s.79). Moderni tanımlamak esasen oldukça sorunlu bir alana da girmek demektir. Zira modernlik yalnızca tarihin belirli bir dönemi ile açıklanabilecek bir akım değildir. Tersine içinde yaşanılan zamanı yani günümüze ait bir dönemi kendisinden yola çıkarak tanımlama çabası içine girmektir. Weber, moderniteyi özgül bir düşünce

biçimi olarak rasyonel ve tasarlanan bir yaşam tarzı olarak ele almıştır (Çiğdem, 1997, s.17). Weber, modernitenin sanayi devleti ile ortaya çıkmış bir süreç olduğunu söyler (Bilge, 2009, s.22). Çağdaş Batı'nın ayırt edici unsuru rasyonelleşme olmuştur ve bu durum modern dünyanın giderek rasyonelleşmesine ve ekonomi, hukuk, bürokrasi gibi kavramların da bu temele dayandırılmasına sebep olmuştur. Modern öncesi dönemin toplumsal yaşantısında önemli bir etken olan din, modernlikle birlikte yerini bilime bırakmış ve dini inançlar özel yaşamın ancak dar bir alanında yer almaya başlamıştır. Toplumsal yaşamın sanat, siyaset, din, aile yaşamı gibi çeşitli alanlarında giderek artan bir şekilde farklılaşmayı içeren modernlik, gündelik hayata tüketim toplumu ürünlerinin, modern sanatın, yeni teknoloji, iletişim ve ulaşım biçimlerinin yayılması yoluyla girmiştir (Best, Kellner, 1998, s.15).

Modernleşme ise Batı'nın dışında kalan toplumlardaki değişimi açıklamada kullanılan bir kavram olarak öncelikle modern ve geleneksel olan iki toplum tipinin karşılaştırılmasına dayanır (Köker, 2000, s.39). Yani Batı'da modernlik olarak tanımlanan sürecin ortaya çıkardığı sonuçların, Batı dışı toplumlar tarafından hayata geçirilmesi modernleşme kavramıyla isimlendirilmiştir. Şerif Mardin modernleşmeyi; feodalizmin çöküşü ile başlayan, burjuvazinin gelişmesi, sanayileşme ve siyasi hakların nüfusun daha büyük kesimlerine yayılması gibi unsurları da kapsayan bir süreç olarak tanımlamıştır (Mardin, 2014, s.25). İncılık ise kavramı kültürel bir değişim süreci olarak niteleyerek, Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra ortaya çıkan bireyin merkezi otoriteden bağımsız olarak özellikle düşünce ve inanç noktasından kendi iradesini temsil etmesi olarak tanımlamıştır (İncılık, 2006, s.290). Geleneksel tarım ve küçük çaplı el sanatlarına dayalı toplumsal yapıdan endüstrileşme, işbölümü, okuryazarlık oranı ve şehirleşmenin arttığı, kitle iletişim ve ulaşım araçlarının yaygınlaştığı bir toplumsal yapıya geçiş, modernleşmenin en temel özelliklerini oluşturmaktadır (Yılmaz, 1996, s.19). Modernlik her ne kadar aklın ve özgürleşmenin zafiri olarak içsel bir süreç olarak tanımlansa da esasen bir "modernleştirme" süreci olduğu, gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Bilge, 2009, s.24-25). Bu anlamda modernleşme yeni bir sömürgeci dünya kurulmasının dinamiği olarak da tanımlanabilir.

Göran Therborn, dört modernleşme şeklinden bahsetmiştir: Bunlardan ilki dışarıdan baskı olmaksızın kendi içinde gerçekleşen bir değişim olan Avrupalı devrim veya reform yoludur. İkincisi Amerika'da kıtalararası göç ve genositlerle gerçekleştirilen yoldur. Üçüncüsü dayatma yoluyla yani dışsal nedenlerle gerçekleşen modernleşme şeklidir ki burada içerideki yönetici elitin dışarıyla ittifak yaparak modernleşme hareketini başlatması ve topluma dayatması söz konusudur. Dördüncü şekil ise sömürgeleştirme yoluyla modern dünyaya dâhil edilen ülkelerde görülen biçimdir (Therborn, 1999, s.70-72).

Modernleşme günümüz teknolojisini içermekle birlikte toplumsal anlamda 18. yüzyıldan sonraki değişimleri kapsamaktadır. Toplumların demokratik bir yapıya kavuşması, insanların doğuştan sahip olduğu eşitsizlik ve ayrıcalıkların ortadan kaldırılarak eşit haklara sahip olduklarının vurgulanması modernizmin önemli özelliklerindedir. Modernleşme ile birlikte ortaya çıkan insan ilişkileri, ahlaki çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu durum modernleşmeye karşı hem muhafazakâr hem de radikal eleştirilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artan sanayileşme ile birlikte işbölümü ortaya çıkmış, işbölümünün gelişmesi insanın makineye üstünlüğünü sona erdirmiş ve onu makineye bağımlı hale getirmiştir. Yani teknolojinin gelişmesi insanları makineleştirdiği gibi yabancılaşmaya yol açarak toplumsal ilişkileri artırmış ve çatışmayı hızlandırmıştır (Bilge, 2009, s.25).

Modernleşme süreci geleneksel toplum-modern toplum ayırımına dayanarak, ilerlemeci ve toplumlar için zorunlu aşamaları olan geri çevrilemeyen bir süreç olarak görülmüştür. Huntington tarafından modern; ideal olarak ortaya konulmuş ve sonrasında modern olmayan her şey geleneksel olarak tanımlanmıştır. Bu durum modernlik ve gelenekselliğin iki asimetric kavram olduğunu da ortaya çıkarmıştır (Huntington, 1973, s.289-290). Modernite küreselleşmenin de yaygınlığıyla zamansal ve mekânsal boyutta bir ivme kazanarak geleneksel yapıların hâkimiyetinin azalmasına hatta yok olmasına sebep olmuştur. Modern yaşantının geleneği diskalifiye edici sosyal, politik ve kültürel arka planı, nihayetinde gelişmemiş toplumların gelişmesi için gerekli bir ön koşul hükmündedir. Gelenekselin unutulması yahut unutturulması modern toplum seviyesinin özünü oluşturmuştur.

Batı Modernleşmesi ile Batı Dışı Modernleşme Farklılıkları

Modernizmin kendi koşulları içerisinde ilk kez Batı'da ortaya çıkması nedeniyle doğruluğu yahut yanlışlığı tartışılmaksızın temel kabul edilerek tüm dünyaya yayılmıştır. Böylelikle Batı, dünyanın geri kalanından ayrılmış ve bu durumu dünyanın geri kalanına karşı bir tahakküm aracı olarak kullanmıştır. Bu tahakküm siyasi, askeri, iktisadi ve hatta kültürel alanda olmuştur. Batı, Batı dışı toplumlara öncülük etmiş ve bu sayede de gerek sömürgecilik gerekse de yayılmacılık politikasını rahatlıkla uygulayabilmiştir.

Batı dışı toplumların modernleşme sürecini daha iyi anlayabilmek için öncelikle Batı modernleşmesini iyi anlamak ve bilmek gerekir. Batıda modern dönem, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile başlatılmaktadır. Bu iki olay her ne kadar belirli bir coğrafyayı merkeze alsın da sonuçları itibarıyla dünyanın geneline tesir etmiştir. İmparatorluk çağını sona erdiren ve yurttaşın önem kazanmasını sağlayan Fransız İhtilali ile üretim algısını ve anlayışını değişime uğratan Sanayi Devrimi, bugün dâhi sosyal bilimler alanında kullandığımız pek çok kavramın şekillenmesinin pratik yönünü teşkil etmektedir (Yanık, 2020, s.81).

Batı dışı toplumlar, Batı'nın büyük sıçramasını fark ettiklerinde bir geç kalmışlık hissine kapılarak zaman sıkışması yaşamışlardır. Bu zaman sıkışması modernleşmenin evrimsel değil devrimsel bir süreç olarak geçirilmesine neden olmuş ve yaşanan geç kalmışlık hissi beraberinde pek çok sorunu getirmiştir. Öncelikle Batı dışı toplumların geleneksel ve modern yanlısı olarak kutuplaşmasına sebep olmuştur. İç dinamiklerdeki bu parçalanma modernitenin gelenekler üzerindeki dönüştürücü ve değiştirici etkisini ortadan kaldırmış ve gelenek değişimin bir parçası olamadığı için modernizmle iç içe yaşatılmaya çalışılmıştır. Batı'nın modernleşme süreci alt yapıda meydana gelen değişimler nedeniyle aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşmiştir. Yani değişim doğal bir şekilde kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır (Durgun, 2010, s.28-29). Oysa Batı dışı toplumlarda modernleşme; Batı'nın aksine aşağıdan yukarıya değil tepeden inmece bir şekilde yukarıdan aşağıya olmuştur. Batı, rasyonelliği ve bilimi hayatın merkezine koymuş, dini inançları bireylerin özel alanıyla sınırlandırmıştır. İnsan - doğa mücadelesinden insanın insanla mücadele ettiği bir düzleme geçiş yaşanmış ve insana vurgu yapılarak özne ön plana çıkarılmıştır. Tüm bunları gerçekleştirirken de geleneksellikten tam bir kopuş söz konusu olmuştur. Batı dışı toplumlar ise varlıklarını devam ettirebilmek için doğa ile mücadele ederek kutsal iradeye boyun eğmişlerdir. Modernleşme bir türlü içselleştirilememiş ve gelenekselden kopuşun tam olarak gerçekleşmemesi nedeniyle de kısmi bir modernleşme yaşanmıştır/yaşanmaktadır (Durgun, 2010, s.29-31).

Bir diğer sorun ise, Batı dışı toplumlarda modernleşme devrimsel bir süreç geçirmiş olsa da Batı'nın modernizmi ile bir türlü kapanmayan mesafenin söz konusu olmasıdır. Bu sorunu küreselleşme kavramı açısından ele alan yaklaşımlar, sebebi Batı dışı toplumların oyunculuktan çok seyirci konumunda olmasına bağlamaktadırlar (Göle, 1998, s.58-59). Bu nedenle modernizmin mutlaka Batı dışı toplumların aynasından, kendi iç dinamikleri de göz önünde bulundurularak yeniden okunması gerekmektedir. Bu bakış açısı sonrasında Batı'nın tek tip modernleşme anlayışı sürekli olarak eleştirilmiş ve bu eleştiriler doğrultusunda modernin kaynaklık ettiği evrensellik ilkesi yeniden ele alınmıştır. Ulaşılan sonuç ise evrensel olanın modernlik anlayışını ifade ettiği fakat modernleşmenin farklı kültürleri de içinde barındıran daha yerel bir oluşumu kapsadığı olmuştur (Göle, 2002, s.36). Batı dışı toplumlar alternatif modernlik, çoğul modernlik ve yerel modernlik kavramları açısından tekrar ele alınmıştır. Alternatif modernlik, Batıyı yok saymadan modernleşmeye yeni bir boyut kazandırma anlayışıdır. Çoğul modernlik, çok kültürlülük olarak farklı kültürleri içine alarak zenginleşmeyi ve kendine özgü bir modernlik anlayışı ortaya koymayı amaçlayan anlayıştır. Yerel modernlik ise modernizmin yerel kaynaklar aracılığıyla yani içeriden kontrol edilmesine dayanan anlayıştır (Özçelik, 2019, s.314). Tüm bu kavramların ortak noktası Batı'nın yok sayılmadan aksine referans alınarak Batı dışında da farklı modernleşme süreçlerinin söz konusu olabileceğini

vurgulamaktır. Yani Batı dışı toplumların kendi içsel dinamiklerini, kültürel yapılarını göz önünde bulundurarak yeni modernlik arayışları çabası içine girmesidir.

Batı Dışı Modernleşme Pratiği Olarak Rus-Türk Modernleşmesi

İmparatorluk kurucu iki millet olarak Ruslar ve Türkler modernleşme sürecine bir anda dâhil olmamıştır. İki devlet de öncesinde çeşitli toplumsal, ekonomik ve dini süreçlerden geçmiş ve yönetsel elitleri aracılığıyla bir dönüşüm yaşamışlardır. Bu yüzden gerek Rusya'nın gerekse de Osmanlı'nın modernleşme sürecini yalnızca gelişmiş toplumların yani Batı'nın özelliklerinin alındığı şekilde basitçe izah etmek yanlış olacaktır. Batı dışı modernleşme kavramı çerçevesinde, her iki ülkenin de modernleşme süreci askeri, siyasi, ekonomik ve hatta demografik yönden incelemeyi gerektirmektedir.

Rus Modernleşmesi

Rusya, 18. yüzyılda hükümdarın isteği doğrultusunda tepeden inmeci bir şekilde modernleşme sürecine dâhil olmuştur. Rusya için 18. yüzyıl iki açıdan önem arz etmektedir: Öncelikle geleneksel bir toplumun modernleşme sürecine girmesi ve bu süreç nedeniyle yaşanan gerilimlerin söz konusu olmasıdır. Rusya o dönem Batı'nın modernleşmeyle kaydettiği ilerlemeyi fark etmiş ve eğer geleneksel yapısında yenileşme hareketlerinde bulunmazsa bağımsızlığını kaybedeceğinden korkmuştur. Batı, modernleşme sürecine bağlı olarak ekonomik, askeri ve teknolojik alanlarda güçlendiğinden ötürü Rusya'yı etkilemiştir. Rusya bu etkilenmeden sonra hem mevcut durumunu yani bağımsızlığını korumak hem de güvenliğini sağlamak adına modernleşme sürecine dâhil olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında ise ilk kez Batılı olmayan bir toplumun Batı ile etkileşimi sonucunda Batıyı örnek aldığını görürüz (Toynbee, 2014, s.428-430).

Rus modernleşmesinin en önemli ismi I. Petro'dur. Devlet eliyle gerçekleşen otokratik modernleşme sürecini başlatmıştır (Belge, 2007, s.44). Petro henüz çar olmadan Batıdaki sanayileşme süreci ile yakından ilgilenmiş, gizlice Avrupa'ya giderek orada işçi olarak çalışmış ve tüm gelişmeleri yakından takip etmiştir. Yani Batıyı Batı'da tanımak ve öğrenmek yolunu seçmiştir. Onun bu denli ilgisi kendi döneminde yenileşme hareketlerinin tetikleyicisi olmuştur fakat elbette Rusya'nın reformist hareketlerini sadece Petro'nun ilgisine bağlamak önemli tarihsel gerçeklikleri göz ardı etmek olacaktır. O dönem Avrupa, Coğrafi Keşifler ile zenginleşmeye başlamış ve bu zenginlikler çıkan isyanları bastırabilmek için kullanılmıştır. Rusya tam da bu noktada ilk geri kalmışlığı askerî alanda hissetmiştir. 'Streletsi' adı verilen Rus askerleri, modernleşen Avrupa'nın askeri donanımı karşısında yetersiz kalmaya başlamıştır (Belge, 2007, s.45-46). Çünkü artık karşılarında tüfek kullanabilen bir askeri sınıf vardır. Streletsiler, Rus geleneksel yapısında önem arz eden ayrıcalıklı bir sınıftı. Askeri

sınıf, muhafazakâr yapısı nedeniyle değişime de direnç gösteriyordu. Çar Petro ise Batıdaki tecrübelerini ülkesinde uygulama konusunda kararlıydı, bu nedenle ilk icraat olarak ayaklanan askeri sınıfı (Streletsileri) ortadan kaldırdı (Coşgun, 2014, s.8).

Petro'nun bir sonraki adımı kentleşmeye yönelik oldu. İmparatorluğun sosyal modernizasyonu için sembolik olarak seçilen yer St. Petersburg oldu (Çeliköz, 2022, s.29). Kentleşmeyle birlikte sanayileşme başladı ve pek çok sanayi kenti ile fabrikalar kuruldu. Bu durumun en önemli sonucu ise sanayileşen kentlerin etrafında ortaya çıkan işçi sınıfı olmuştur. Bu sınıfın ortaya çıkışı beraberinde pek çok toplumsal soruna da zemin hazırlamıştır. Petro, merkezileşme yoluna giderek idari anlamda da pek çok değişiklikler yapmıştır. Meclis yapısında değişiklikler yapmış ve kilisenin etkinliğini azaltabilmek adına, kilisenin devlete bağlı olması gerektiğini söyleyerek onu devlet bakanlığına bağlamıştır (Kurat, 2014, s.260-265). 1721 yılında Rusya'nın bir imparatorluk olduğunu yasalaştırılmış, kendisine de 'Büyük (Great)' unvanını vermiştir. Modernleşme sürecinde önemli düzenleme alanlarından birini de denizcilik oluşturmuştur. Petro, denizciliğe önem vermiş ve pek çok tersane inşa ettirmiştir.

Petro'nun ölümünden sonra süreç kesintiye uğrasa da Rus siyasi tarihinde modernleşme konusunda ikinci önemli isim olarak kabul edilen bir çariçe, II. Katherina tahta çıkmıştır. II. Katherina, Rus siyasi tarihinde 'aydınlanmış bir despot' olarak geçer. Modernleşme sürecinin devam edebilmesi için dönemin pek çok aydını ile yazışmış ve aydınlanmacı olarak tabir edilmiştir. Fakat aynı zamanda otoriter tarafı ve halk üzerinde ezici yaptırımlarının olması nedeniyle 'despot' olarak da adlandırılmıştır. Çariçe, 'Nakaz' olarak adlandırılan ve döneminin en ilerici fikirlerinin dile getirildiği 500 maddeden oluşan bir kanun çıkarmıştır. Yolsuzlukların ve rüşvetin önlenmesi için de önemli düzenlemeler yapmış ayrıca Rusçayı zorunlu eğitim dili haline getirmiştir (Acar, 2009, s.180-186). Onun tüm bu çabalarına rağmen yapılan yenilikler halk tarafından benimsenmediği için Çariçe, bütün düzenlemeleri ortadan kaldırmış ve ülkede despot bir yönetimi egemen kılmıştır (Kurat, 2014, s.301-302). Sanayileşme hareketlerinin ortaya çıkardığı toplumsal sorunlar kapitalizmin etkisiyle de birleşince işçi sınıfının örgütlenmesine neden olmuştur. İşçi sınıfıyla yönetim arasındaki bu zıtlama Ekim Devrimi'ne giden yolu hazırlamıştır (Carr, 2007, s.81-106). Rusya'nın o dönem, tıpkı Osmanlı'nın yaşadığı gibi bir sorunu daha vardır. Avrupa'ya eğitim almak için giden öğrenciler döndüklerinde yönetime karşı tavır almışlardır yani sistem kendi muhaliflerini yaratmıştır.

Özetle Rusya'nın modernleşme sürecine ilişkin olarak şunları söyleyebiliriz: Rusya, geleneksel yapıda mutlak monarşi ile yönetilen bir imparatorluktu. İktidarın yetkileri sınırsızdı ve feodal beyler olarak adlandırılan toprak sahiplerinin ayrıcalıklı bir yeri vardı. Onlar geleneksel düzenin birer koruyucusu olarak da görülüyordu ve bu sınıf karşısında halkın hiçbir hakkı yoktu. Üstelik feodal

beyler ve memurların toplam nüfus içindeki oranı yalnızca yüzde ikiydi, geriye kalan büyük çoğunluk ise hiçbir hakkı olmayan köylü ve işçi sınıfını oluşturuyordu (Somer, 1970, s.17-25). Dahası bu çoğunluğa sahip kesim, yüzde ikilik kesim tarafından da sömürülüyordu. Rusya her ne kadar sanayileşme hareketlerini başlatsa da kapitalizm, toprak köleliği üzerine kurulu feodal üretim düzeninde yeterli gelişme ortamını bulamadığından kapitalizmin gelişmesi engellenmiş ve Rusya bir tarım ülkesi olarak kalmıştır (Belge, 2007, s.20-25).

Türk Modernleşmesi

Türk modernleşmesinin tarihsel sürecini ele alırken Osmanlı'dan itibaren başlayarak modern Türkiye'nin oluşumuna kadar yaşanan süreci ortaya koymak gerekmektedir. Bir Batı dışı toplum olarak Osmanlı Devleti de modernleşme sürecine Batı'nın etkisi ile girmiştir. Sonraki aşamada süreç Batılılaşma ve reform hareketleri olarak devam etmiştir. Yani söz konusu durum bir tercih meselesi olmaktan ziyade Avrupa'nın çok ileri bir seviyede olması nedeniyle zorunluluk haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti için, modernleşme bağlamında 1699 ve 1718 yılları bir dönüm noktası olmuştur (Berkes, 2022, s.35). 1699 Karlofça Antlaşmasıyla Osmanlı, Batı için önemli bir tehdit olmaktan çıkmış ve Batı'nın askeri üstünlüğü kabul edilmiştir. 1718 Pasarofça Antlaşmasıyla ise savunma durumuna geçmiş ve inisiyatif alamayacak bir güç haline gelmiştir (Sander, 1992, s.147). Pasarofça sonrası ortaya çıkan barış ortamı nedeniyle kısmi bir rahatlama dönemi yaşanmıştır. Ki bu dönem Osmanlı reformlarının miladi olarak kabul edilen Lale Devrine tekabül eden, birtakım yenileşme hareketlerinin başladığı dönemdir. Batıya açılmanın ve Batı uygarlığının etkisi altında bir Osmanlı Rönesansı gerçekleştirme tohumlarının atıldığı Lale Devri'nde Osmanlı, Avrupa'yı yakından tanıma kararı alınmış ve ilk kez yurt dışına elçiler gönderilmeye başlanmıştır. Bu elçiler yalnızca diplomatik ve ticari anlaşmalar için değil, Avrupa sanayisi ve askeri gücü hakkında da önemli raporlar hazırlamak amacıyla gönderilmiştir. Bu elçilerden önemli bir isim olan 28 Çelebi Mehmet, Fransa'nın kültürel, toplumsal, siyasi ve teknolojik yapısı hakkında bilgi edinmek amacıyla gönderilmiştir (Mardin, 2014, s.10-11). Onun oluşturduğu rapordaki en önemli notlardan biri matbaaya ve matbaanın kullanım alanına ilişkindir. Lale Devri'nde yapılan yenileşme hareketleri sadece teknolojik ve askerî alanla sınırlı kalmamış, yeni saray ve köşkerin yapısıyla ve oldukça gösterişli eğlencelerle de kendini göstermiştir (Shaw, 1994, s.321). Bu yaşayış tarzı ve gerek yöneticilerin gerekse de diğer zengin kesimin ayrıcalıklı durumu, İstanbul'un alt ve orta sınıfı tarafından, geleneksel Osmanlı kültürünün zarar görmeye başladığı inancıyla rahatsızlık yaratmış ve isyana neden olmuştur. Bu isyan Cumhuriyet'e kadar sürecek olan Batılılaşma hareketlerinde etki-tepki mekanizmasının ilk örneğini teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir (Mardin, 2014, s.11).

III. Selim dönemine gelindiğinde Batı karşısında gerilemenin en fazla hissedildiği yer askerî alan olmuştur. Kaybedilen savaşlar ve dolayısıyla savaş ganimetlerinin olmayışı ekonomi üzerinde ciddi bir yüke sebep olmuştur. III. Selim çare olarak Batı'nın askerî ve idari yapısını iyi analiz etmek gerektiğini düşünerek orduyu modernize etme adına Avrupa'dan uzmanlar getirtmiş ve askerî reformlara girişilmiştir. Bu reformlar neticesinde ilk kez yeniçerilere alternatif olarak Nizam-ı Cedit adında bir ordu kurulmuştur. Askeri alandaki bu büyük yenilikler yalnızca orduda düzenleme yapmayı değil aynı zamanda merkezi otoriteyi de yeniden güçlendirmeyi amaçlamıştır (Akşin, 1993, s. 108). Tüm bu yenileşme hareketleri III. Selim'in pek çok düşman kazanmasına sebep olmuştur. Yeni bir ordu yaratma çabası neticesinde askeri sınıfla arası açılmış ve ulema sınıfı, sarayın üzerindeki yabancı etkisinden rahatsız olmuştur. Üstelik padişahın tüm bu yenilikleri finanse etmek için almış olduğu vergiler halk tarafından da eleştiri konusu olmuştur. Nitekim III. Selim mali açıdan yetersizlikler ve güçlü geleneksel kurumların direnci ile karşılaşmış, istediği köklü reformları gerçekleştirememiş ve nihai aşamada Nizam-ı Cedit birlikleri de lağvedilmiştir (Zürcher, 2021, s.40-41).

Modernleşme sürecinin bir diğer önemli ismi ise II. Mahmut'tur. Islahatları devam ettirmek isteyen II. Mahmut, Batılılaşmayı tek kurtuluş yolu olarak görmüş (Tunaya, 1999, s.74) ve bu doğrultuda yapılacak reformların önünde en büyük engel olarak gördüğü yeniçeri ocağını kaldırmıştır. Yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı orduyu kurmuş (Ortaylı, 2010, s.52) ve bu olay tarihe 'Vaka-i Hayriye' (Hayırlı Olay) olarak geçmiştir. Osmanlı'nın belkemiği olarak nitelendirilen, hem iktisadi açıdan tarımsal üretimin devamlılığını sağlayan hem de merkezi otoritenin taşra üzerindeki hâkimiyetini güçlendiren tımar sistemi de bozulduğu için II. Mahmut döneminde kaldırılmıştır. II. Mahmut döneminin en önemli reformlarından bir diğeri ise Osmanlı Magna Cartası olarak değerlendirilen 1808 tarihli Sened-i İttifaktır (Zürcher, 2021, s.45). Âyanlarla imzalanan bu senet, padişahın yetkilerinin ilk kez sınırlandırılmasına yönelik olması nedeniyle önemlidir.

II. Mahmut sonrası yerine gelen padişah Abdülmecid döneminde ise modernleşme tarihinde çok önem arz eden Tanzimat ve Islahat Fermanları yayınlanmıştır. Bu fermanlar Müslüman ve gayrimüslim halk arasında eşitliği sağlamayı amaçlaması ve ilk temel haklar beyannamesi olması bakımından önemlidir. Fakat gerçekleşen bu reformlar halkın isteğine dayanmadığından geniş bir kitle desteği bulamamıştır. Gayrimüslim halk tarafından bir dereceye kadar desteklense de ayrılıkçı milliyetçiliğin yayılmasını önleyememiştir. Müslüman kesim tarafından ise atalarının kılıçla sağlamış olduğu üstünlükten feragat edilmesi tepkiye sebep olmuştur (Zürcher, 2021, s.87-88). Ortaylı tarafından Batı uygarlığı karşısında bir direniş olarak ifade edilen Tanzimat dönemi, bir medeniyet değişikliği isteğinin tezahür ettiği modernleşme döneminden ziyade, Batı karşısında kendi reflekslerini geliştirmek ve eski günlerine dönebilmek için yine Batılı bazı değerleri ithal etmekten

çekinmeyen bir dönem olarak Osmanlı tarihinin en uzun asrı olarak adlandırılmıştır (Ortaylı, 2010, s.245-250).

Uygulamaya konulan tüm bu reformlar sonuç vermeyince Tanzimat dönemi sonrası, Türk tarihinin ilk yazılı anayasası olan 'Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyacak olan padişah II. Abdülhamit tahta çıkmıştır. Kanun-i Esasi, Osmanlı'nın ilk ve son anayasası olma özelliğini taşıyarak mevcut rejimi değiştirmiştir. Fakat Kanun-i Esasi Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olsa da Batılı anlamda bir anayasa olmaktan uzak kalmıştır (Tunaya, 2001, s.15). Ayrıca 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamenter sistemin ve anayasal düzenin ilk kez uygulamaya konması bakımından önemlidir. Meşrutiyet'in beklenen etkisini göstermesi engellenince 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet Jön Türkler olarak bilinen yenilikçi aydınların öncülüğünde gerçekleşerek Osmanlı modernleşmesinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönem anayasal düzenin yeniden tesis edilmesini, sosyal ve siyasi reformların hız kazanmasını sağlamıştır (Koçak, 2019, s. 233-234).

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması Türk modernleşmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen reformlar Türkiye'yi çağdaş, laik ve ulusal bir devlet yapısına kavuşturmayı hedeflemiştir. Bu reformlar arasında halifeliğin kaldırılması (1924), Medeni Kanun'un kabul edilmesi (1926), Latin alfabesine geçiş (1928) ve kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi (1934) gibi köklü değişiklikler bulunmaktadır (Uzun, 2003, s.4-5). Atatürk'ün modernleşme politikaları, Batılı değerleri ve kurumları benimseyerek Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını dönüştürmüştür. Eğitim ve kültür alanında yapılan reformlar modern bir ulus devlet inşasıyla birlikte Türkiye'nin Batı ile entegrasyonunu hızlandırmıştır.

Avrupa'nın İki Ötekisi Olan Bu Ülkeler Modernleşme Sürecinde Neden Batı'nın Dışında Kaldı?

Türkiye ve Rusya, Avrupa'nın tarihsel, kültürel ve politik sınırlarının ötesinde konumlanmış iki büyük medeniyettir. Bu iki ülke modernleşme sürecine girdiklerinde Batı'nın oluşturduğu modernleşme paradigmasının dışında kalmıştır. Bu durumun sebepleri tarihsel, coğrafi, kültürel ve politik dinamiklerin bir birleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Rusya gerekse de Türkiye bir süreç olarak modernleşmeyi farklı okuyup farklı anlamlandırmış olsa bile pek çok noktada birer Doğu toplumu olarak benzer söylem ve eylemler geliştirmişlerdir (Acar, 2008, s. 59-60).

Tarihsel bağlamda her iki ülkenin coğrafi konumu modernleşme süreçleri üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Osmanlı'nın özellikle 17. yüzyıldan itibaren siyasi ve askeri olarak yaşadığı gerileme Batı ile olan bağlantılarını zayıflatmış ve bu durum modernleşme çabalarını olumsuz etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Türkiye her ne kadar Doğu ile Batı arasında bir köprü konumu

üstlenmiş olsa da Batı'nın modernleşme süreci dışında kalmıştır. Rusya ise coğrafi olarak Batı Avrupa'nın dışında kalması nedeniyle Batı etkisinden uzak bir modernleşme seyri izlemiştir (Coşgun, 2014, s.7-8). Çarlık yönetimi tarafından Avrupa'nın modernleşme süreci takip edilmiş olmasına rağmen geniş coğrafi alanın varlığı ve siyasi dinamikler, reformların yüzeysel kalmasına ve halk nezdinde kalıcı bir değişim yaşanmamasına sebep olmuştur.

Türkiye ve Rusya'nın kültürel yapısı Batı'nın Hristiyanlık temelli ve bireyci değerlerinden tamamen farklıdır. Rusya'da Ortodoks Hristiyanlık ve otokratik Çarlık rejimi, Batı'nın seküler ve demokratik değerleri ile sürekli olarak çelişmiştir (Marks, 1992, s.101-126). Kültürel kimlik ise Batı ile irtibat halinde olan elit kesimlerin ötesinde halk arasında derin bir bağ oluşturamamıştır. Bu durum Batı toplumlarından izole bir yaşam süren geniş kitlelerin ortaya çıkmasına ve modernleşme çabalarının yalnızca elit kesimlerin tercihi ile sınırlı kalmasına neden olmuştur. Ülke genelinde yaşanan bu sosyo-kültürel farklılıklar ve sınıf çatışmaları yapılan reformların halk tarafından benimsenmesini engellemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda mozaik bir yapı içinde farklı etnik ve dini grupların varlığı, merkezi otoritenin feodal yapılarla mücadele etmesi ve dönüşüm sürecinin Batı ile ilişkilendirilmesi ulus bilincinin oluşumunu engellemiştir. Sanayi Devrimi'nin etkileri doğrudan hissedilememiş ve Batı'dan gelen modern eğitim ve bilimsel yaklaşımlar belirli bir kitle ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca İslam'ın toplumsal ve hukuki sistem üzerindeki etkisi, Batılı laiklik ve hukuk sistemleri ile uyumsuzluk göstermiştir (Çeliköz, 2022, s.23-26).

Türkiye ve Rusya Avrupa'nın politik yapısından da dışlanmış konumda olmuşlardır. Rusya'nın özellikle Çarlık dönemi, katı bir monarşinin varlığı ile karakterize olmuş ve ideolojik olarak Batı sistemi ve değerleri ile olan çatışma modernleşme sürecini geciktirmiştir (Erkan, 2017, s.68-69). 1917 Devrimi ile bu durum daha da derinleşerek Rusya'nın bir tehdit olarak görülmesine yol açmış, sosyalist ideolojinin benimsenmesi ise Batı'nın kapitalist sistemine karşı bir duruş olarak görülmüştür. Osmanlı'nın son dönemlerinde merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber ortaya çıkan milliyetçilik akımları ve iç savaşlar modernleşme çabalarını olumsuz etkileyen faktörler arasındadır. 20. yüzyılın başında gerçekleşen Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı devletin çöküşüne ve modernleşme sürecinin daha karmaşık hale gelmesine yol açmıştır. Türkiye ise hem Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası hem de İslam dünyasındaki lider konumu nedeniyle Batı tarafından bir öteki olarak görülmüştür. Cumhuriyetin kuruluşu sonrası Atatürk'ün Batılılaşma çabalarına rağmen, Türkiye'nin jeopolitik konumu ve Soğuk Savaş dönemindeki rolü, Batılı modernleşme sürecine tam entegrasyonunu zorlaştırmıştır. Her iki ülke de modernleşme sürecinde Batı'nın değerlerini ve kurumlarını benimsemek istemiş fakat bu değerleri yerel, kültürel ve ideolojik çerçeveye adapte etmekte zorlanmıştır. Bu durum ise modernleşmenin yüzeysel kalmasına ve Batı'dan bağımsız kendi özgün modernleşme modellerinin geliştirilmesine neden olmuştur.

Sonuç

Rusya ve Türkiye'nin modernleşme süreci Avrupa'nın diğer ülkelerinden farklı zaman dilimlerinde ve farklı bağlamlarda başlamıştır. Duraklama yahut gerileme evresine giren her iki devlette de ortaya çıkan panik hali, atılan ilk adımların bilinçli olmaktan ziyade içgüdüsel olmasına sebebiyet vermiştir. Bu doğrultuda ilk olarak Rusya, tükenmişliğin ve kendi kendine yetememenin yarattığı buhran nedeniyle 17. yüzyılın sonlarında I. Petro'nun reformları ile Batılılaşma ve modernleşme yoluna girmiştir. Daha sonra tıpkı Osmanlı'da da görüleceği üzere siyasi ve askeri olarak çalkantılı bir dönem başlamış ve akla gelen ilk şey ise Avrupa'nın arayışını açmasına neden olan değişiklikler her neyse aynen uygulamak olmuştur. Bu zorunluluk hali beraberinde devletin hem içeride hem de dışarıda daha agresif bir tutum sergilemesine neden olmuştur. Fakat tüm bu süreç, Rusya'nın geniş bir coğrafi alana sahip olması, çeşitli etnik gruplardan oluşan yapısı ve köklü otokratik yönetim biçimi nedeniyle Batıdaki gelişmelere tam anlamıyla entegre olamamasına neden olmuştur. Türkiye ise Osmanlı ile başlayan modernleşme sürecine Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerine kurulan Cumhuriyet ile devam etmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Cumhuriyet'in kuruluşu sürecinde yaşanan iç ve dış sorunlar modernleşme sürecini kesintiye uğratmıştır. Osmanlı döneminde başlayan modernleşme sürecinin temel sorunlarının başında sürecin halk tarafından değil hükümet tarafından başlatılan suni bir hareket olması gelmiştir. Ayrıca modernleşmenin temel amacı toplumu dönüştürmek değil yaşanan askeri başarısızlıklar nedeniyle devletin eski görkemli günlerine tekrar dönmesi için eksikliklerin giderilmesi yönünde olmuştur. Nitekim yapılan reformlar toplumun kültürel, düşünsel ve siyasi değişimini amaçlamaktan ziyade devlet mekanizmalarının işleyişini etkin kılmaya yönelik olarak askeri ve idari alanları kapsayan özellikler taşımaktadır. Osmanlı modernleşmesi de tıpkı Rus modernleşmesi gibi otokratik bir modernleşmedir. Her ne kadar Osmanlı'nın son döneminde otokratik modernleşmeden anayasal monarşiye sürüklenme söz konusu olsa da köklü reformlar tam anlamıyla gerçekleşememiş, kısmî düzeyde kalmıştır.

Batı'dakinden farklı tarihsel, kültürel, ekonomik ve siyasi koşullar altında gerçekleşen Rus ve Türk modernleşme süreci her iki toplumda da yeni sınıfların doğuşuna yol açmış ancak bu sınıfların oluşumu ve toplumsal etkileri Batı'dakinden farklı bir seyir izlemiştir. Bilhassa aydınlar, en azından başlangıçta modernleşme sürecinin birer aktörü değil sonucu olmuşlardır. Hem Osmanlı hem de Rus modernleşmesi tepeden inme kararlarla yürütülmüş ve bu yüzden geniş kitlelere yayılmakta zorlanmış fakat her iki devletin de toplumlarında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Her iki devlet içinde bir tercih olmaktan ziyade zorunluluk olan modernleşme kaçınılmaz bir son olmuştur. Sonuç olarak her iki ülkenin de modernleşme sürecinde Batı dışında kalmaları, birer öteki olarak görülmeleri tarihsel, kültürel, ideolojik ve politik dinamiklerin bir kombinasyonu ile açıklanabilir. Her iki ülke

de kendine özgü modernleşme modelleri geliştirmiş ancak Batı'nın hegemonyası altında şekillenen küresel modernleşme sürecine tam anlamıyla uyum sağlayamamışlardır.

Kaynakça

- Acar, K. (2008). Osmanlı ve Rus Modernleşmesine Dair Bazı Görüşler, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl:4, Sayı: 16-17, 59-83.
- Acar, K. (2009). *Rusya - Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (1993). *Siyasal Tarih 1789-1908, Türkiye Tarihi – 3, Osmanlı Devleti: 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Belge, M. (2007). Batılılaşma: Türkiye ve Rusya, (Ed.) T. Bora, M. Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt-3 Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N. (2022). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (der.) A. Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Best, S. ve Kellner, D. (1998). *Postmodern Teori*, (çev.) M. Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bilge, M. (2009). *Türk Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, Binyıl Yayınevi, Ankara.
- Carr, E. H. (2007). *1917 Öncesi ve Sonrası*, Birikim Yayınları: İstanbul.
- Coşgun, M. (2014). Ekim Devrimi'ne Açılan Kapı: Rus Modernleşmesi, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 44, 1-15.
- Çeliköz, B. (2022). *Avrupa'nın İki Ötekisi Olarak Türkiye ve Rusya'nın İttifak Arayışı*, İKSAD Yayınevi, Ankara.
- Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkân Olarak Modernite – Weber ve Habermas*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Durgun, Ş. (2010). *Modernleşme ve Siyaset*, Binyıl Yayınevi, Ankara.
- Erkan, Ü. (2017). Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 52-70.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin Sonuçları*, (çev.) E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Göle, N. (1998). Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Ders, *Doğu Batı Düşünce Dergisi 1 (2)*, 55-62.
- Göle, N. (2002). *Melez Desenler*, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Huntington, S. P. (1973). "The Change of Change: Modernization, Development of Politics", *Comparative Politics C. III.*, Aktaran L. Köker (2000), 49.

- İnalçık, H. (2006). Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, (Ed.) D. Atılğan, *Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı Atatürk ve Türk Dili ve Edebiyatı Türk Eğitimi ve Türk Kültürü Konusunda Seçme Yazılar* (289-296), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Jeanniere, A. (1992). *Modernite Nedir?*, (çev.) N. Tural Küçük, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Koçak, B. (2019). Cumhuriyetin Kökenleri: On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Modernleşmesi, *İmgelem*, Cilt: 3, Sayı:5, Aralık, 207-237.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Köker, L. (2000). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2014). *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Marks, K. (1992). 18. Yüzyılda Gizli Diplomasi, Rus Despotizminin Asyatik Kökeni, (çev.) I. Soner, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2010). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları: İstanbul.
- Özçelik, T. G. (2019). Batı-Dışı Modernleşme Kavramı Temelinde Türkiye'de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modernleşme Çabaları. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 308-326.
- Sander, O. (1992). *Siyasi Tarih- İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara.
- Shaw, S. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev.) M. Harmancı, E Yayınları, İstanbul.
- Somer, K. (1970). *100 Soruda Ekim İhtilali*, Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Therborn, G. (1999). *Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar*, (çev.) M. Gümüş - B. Toksöz, Vadi Yayınları, Ankara.
- Touraine, A. (2000). *Modernliğin Eleştirisi*, (çev.) H. Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Toynbee, A. (2014). *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları: İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1999). *Batılılaşma Hareketleri I*, Yenigün Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (2001). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1 (1876-1938) Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Uzun, H. (2003). Atatürk Dönemi Modernleşme Sürecinin Osmanlı Modernleşme Sürecinden Farklı Yönleri, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 1-13.
- Yanık, C. (2020). Enformasyon, Kriz ve Güç: Küresel Çağda Güç Ya Da İktidarın Batı Dışılık Seyri. A. Ayata ve H. H. Akkaş (Ed.) *Dünyanın Kayıp Halkası: Üçüncü Dünya (77-101)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, A. (1996). *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Zürcher, E. J. (2021). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.